

Vámos Tibor

Rendszerek és filozófia: Etika

Etika, erkölcsstan

Az episztemológiai fejezet utolsó megállapításai és ontológiai nézetünk mintegy átvezetnek az etika új világába

Ha van végső, emberen túli világcél és annak reprezentációja, akkor azt kell keresni, azaz újra a teológia mezőire jutunk. Ha ilyen nincs, vagy tudomásul vesszük, hogy az itt és most nem elérhető, akkor marad a Prótagorasz-i mérték, az ember, illetőleg az emberek, azok közösségei. A bibliai, a felebaráti szeretetre utaló parancsnak a Hillél-i értelmezése máig szóló szép útmutatás minden olyan esetre, ami egyébként konfliktusmentes. Számos idézetet lehetne megszólítani az antikvitásból, amelyek valamilyen aktuális módon, vagy mégis valamilyen antropomorf idealizálást körvonalazva igyekeznek konzisztens elméleteket és mértékrendeket építeni arra, hogyan gondolkodjék és viselkedjék az erkölcsös ember. A nagy görög drámák sorstragédiái egyben az etikai magatartások kétely-tükrei is. A gondolatok és a megfogalmazások szépsége és a sokszor meglepően mához szólónak is tűnő elvek, sőt kétségek ellenére is, mai használatra az angol filozófia felvilágosodás-kori eredményeiből indulhatunk ki. Hume, Hobbes, Locke és elsősorban angolszász iskoláik követői különböző megfontolásokkal, de lényegében azonos módon járták körül az ember és indítékai problémáit, azoknak olyan megközelítéseit, amelyek lényegében véve az egyéni és közösségi érdekek harmonizálását tekintették az etika lényegének és céljának.

Ennél tovább, ezen a racionális és tartalmában is szép megfontoláson csak azok léptek, akik különböző indítékokkal tagadták meg ennek a harmóniának a lehetőségét és humán céljait. Messze mennénk a kérdéses általánosításban, ha ezt a német gondolkodási iskola alapjellemvonásának bélyegeznénk és Fichte, Hegel, Nietzsche munkásságát csak ebből a szempontból emelnénk ki. Ugyanakkor nem felejtethető el ennek a társadalomtörténelemből kialakult ideológiai áramlatnak a történelmi negatívuma, ami a huszadik század szörnyű vizsgálja során a filozófiában Heideggerig vezetett.

A huszadik század erkölcsi leckéjét ezek a példák mutatják. Külön elemzést igényelne a szocializmus kommunista irányzatának ideológiai elhelyezése, de ebben a durva áttekintésben nehéz elkerülni a német iskola rokonságát és annak végletes erkölcsi következményeit. Marx talán valahol a kettő között ingadozott, számos hivatkozást lehet mindkét hatásra idézni, hiszen hegeli világszellem és annak történelmi materialista megfordítása mutatja a német idealizmus és az angol gazdaságelemzés kettős hatását.

A ma is virulens transzcendens alapozású etikák veszedelmei elsősorban a második világháború utáni viszonylagos békeidő felborításával fenyegető csoportideológiák, a faji, vallási, nacionalista, az egyéni szabadság ellen támadó különböző demagógiák mind a harmonikus egyensúlyok lehetőségeit veszélyeztetik.

A lehetőség a már Arisztotelész által is leírt alapmotivációk szelídítése. Ennek a lehetőségnek a történelmi-statisztikai igazolásáról szól a Human Role in The Information Age témájú gyorsan

gazdagodó mai irodalom. Az ember, a történelmi tapasztalata és az életviszonyok szelídülése nyomán maga is szelídült, ha éppen az előbbi bekezdésben idézett rémek ennek ellent is mondanak. Ezért is fontos a jövő számára, hogy a harmonizáció felvilágosodott alapelveit kifejlesztő és őrző Európa, a mai válság nyomán a maga alapvető uniójában is megerősödjék.

Remélhetőleg ezt az erősödést is szolgálja a motivációk biológiájának és pszichológiájának szakmai előrehaladása, a transzcendensnek gondolt hajtóerők objektíválása és ezzel (szintén szelíd) befolyásolása. A „szintén szelíd” a lehetséges és a fantasztikumok irodalmában bőven szereplő befolyásolás etikus ellentétét hangsúlyozza.

Az evolúciós szemlélet számára nem meglepő, hogy a két és félezer évvel ezelőtt elemzett alapmotivációk alig változtak és egyre inkább nyomon követhetők visszafelé, az állatvilág irányában. A dominancia, az ehhez is kapcsolható vagyonsodás, a csoportok belső és külső küzdelmei mind jelen vannak a korábbi formációkban. Ezekhez kapcsolódnak az antikvitásban kevésbé hangsúlyozott szaporodási, kiválasztási, szexuális motivációk, de az antik irodalom fennmaradt töredékei is bőségesen szólnak a különböző vonzalmak erejéről. Érdekes megfigyelések mutatják, hogy a szociális memória, azaz a valamilyen ok miatt vonzóbb, vagy taszítóbb érzés hogyan alkot előítéleteket. Egereken is megfigyelhető volt ez a rejtettnek gondolt hatás, amely az emberek társadalmi viszonyainak irracionálisnak ítéltető meghatározója lehet.

Nem kerülhetjük meg a motivációk állandóan felmerülő etikai és gyakorlati ontológiai ellentmondásait. Elképzelhető-e a motivációktól és persze elsősorban azok taszító hatásaitól független ember? Számos erkölcszav és ezekhez kapcsolódó történelmi kísérlet szól ez ellen. Maga a különböző formákban visszatérő kommunisztikus ideál is ilyesféle, akár vallási formátumokban, akár társadalmi ideológiákban jelentkezik.

Az etikák relativitásai az elmúlt száz évben a mindennapi életben is jól voltak követhetők. Talán a legjellemzőbbek a nők helyzetével kapcsolatosak, a szüzesség jelentősége, a test különböző részeinek leplezési szabadságai, a nők családi és társadalmi szerepvállalásai.

Nagyon lényegesek a hagyományos férfierények módosulása, a hősiesség, a katonai szerepek, a becsület és méltóság fogalmainak, kötelezettségeinek változásai. Ezekben jellemző tünet a párbaj körüli változások, az emberi méltóság fogalmának demokratizálódása és ezzel a társadalmi viszonyrendszerek tudatának változása.

Ez a vázlat nem említi a felvilágosodás francia forrásait és nem foglalkozik az igazságosság és jogfilozófia mai állásával. A hangsúlyozottan a rendszergondolkodás fő vonalain haladó vázlat, nem helyettesítheti a szakmailag erős életműveket, ezen életművek professzionális hitelességű összefoglalását.

Régi, és valószínűleg a hazug paradoxonhoz hasonlóan végső módon megoldhatatlan probléma a jogforrásé. A vallási hitek ehhez praktikusán jól használható és másfelől, könnyen csavarható megoldásokat szolgáltatnak, kihelyezve a jogforrást az égbe, az évszázadok át mindenféleképpen magyarázható szent iratokba és ezek segítségével is az uralkodó erőbe. A demokratizálódás áthelyezte mindezt a különféleképpen értelmezhető és felhasználható népakaratba. A huszadik és a mostani század autokratikus, populista rendszereinek gyakorlata önmagában mutatja ennek a

kritikáját. Nagy gondolkodási eredmény volt annak felismerése és elfogadása, hogy a jog és az igazság nem azonosak, a joghoz csatlakozó etika pedig még labilisabb talaj.

A folyamatos jogi és etikai problémák ellentmondásaiból csak hármat emelünk ki. Az első az étellel kapcsolatos. A terhesség megszakítás és az eutanázia kérdései ilyenek. Ehhez csatlakozik a halálos ítéletről szóló vita, továbbá a hatalom birtokosainak azon joga, hogy halálba küldjön embereket. A hősiességről és csoportkötelezettségről szólva utalhattunk ennek tudati, etikai változásaira. A csoport itt is sokarcú, szerepel a haza, a nemzet, a származási kötelék, az ideológiai elkötelezettség és ezek sokfajta keverékei. Megoldhatatlan az irodalomban is előszeretettel használt dilemma a mások és magunk feláldozása mások megmentésének érdekében.

Az etikai problémák másik csomagja a tulajdonnal, a vagyonosodással, a vagyoni ellentmondásokkal kapcsolatos. Jellegzetes és az egyes körülmények között etikusnak elfogadott szélsőség a krisztusi szegénység kultusza és a protestáns etika álláspontja azzal a vagyonosodással kapcsolatban, amely megfelel, vagy belefér az adott időszak és körülmények elvi és gyakorlati szabályaiba. Ezek az elvi és gyakorlati szabályok is függvényei a körülményeknek és az adott kultúrának.

A vagyonosodás jelenségek köre módosult az információs társadalom virtuális vagyonviszonyai következtében. Új, maga az információs vagyon, amelyhez ugyan csatolhatunk múltbeli gyökereket, de gyökeresen más egy olyan világban, amikor a vagyon egyre döntőbb része információs tulajdonban jelentkezik. Az Egyesült Államok leggazdagabb embereinek sorát egyre inkább olyanok vezetik, akik egy-egy nagy ötletük és annak kidolgozása révén páratlanul rövid idő alatt léptek fel. Jellegzetes egyébként, hogy ezek többsége igyekszik ezt a kivételes állapotot jótékonyosságra, közhasznú célúvá konvertálni.

Az információs vagyon új monopóliumokat is szül, ennek valamennyi erkölcsi problémájával, a befolyásolások hatalmával. A transzparencia, az átlátható köz- és magáncselekvés és a privacy, a magánélethez, annak anyagi és jogi feltételeihez szükséges rendszer ellentmondásai sokszorozzák ítéleteink ingadozásait.

Mindezek a kételyek, relativitások, végső megoldhatatlanságok arra az Arisztotelész által is használt megfontoláshoz vezetnek, hogy ezek között a középutat kellene keresni. Jó és hasznos tanács, de ellentmondhat a változásokat tudomásul vevő jótékony felismeréseknek és főleg az azok irányában ható törekvéseknek. Már a kutatások sokszínűségének értékéről szólva is utaltunk arra, hogy az ellentmondások oldásának lényeges útja a szelíd kísérletezés, a közügyekben és a magánügyekben egyaránt. Markánsan jelentkezik ez az út a pedagógiában, az egyéni fejlődési pályák megítélésben, a csoportosságok figyelmében. Valamennyi társadalomban ez a nevelési mód lehet az ajánlatos, a politikát részben, mint társadalmi nevelési feladatot tekintve.

Vonatkozik ez magánviszonyainkra, személyes etikánkra. A huszadik század lényeges tanulsága ez a folytonos, spontán és tudatos ítélet-alakulás gyakorlata és kötelezettsége, a türelemnek és a szelídségnek ésszerű határok közötti szükségessége. Az itt használt fogalmak, a szelídség, a türelem és az ésszerűség is puha meghatározások, ezeknek az alkalmazását is nehezíti a döntéskényszerek. A társadalmak biztonsága és az adott időszakban ésszerűnek ítélt jóléte alakíthat ki olyan konszenzusokat, amelyek mindezt valamennyire harmonizálhatják az egyén és közösségeik számára. Az emberiség történelmében a skandináv modell jutott ehhez legközelebb, pedig az elvek már az antik jogrendben is szerepeltek: *honeste vivere, alterum non laedere, suum*

cuique tribuere, azaz tisztességesen élni, másoknak nem ártani, mindenkinek a magáét megadni. A technológiai haladás végre biztosítani tudja ennek feltételeit, a többi az egyéni és a társadalmi pedagógia dolga lenne.

A történelmi gyakorlat rendszeresen produkálta az etikai szélsőségeket: a főleg ideológiai alapokon működtetett gyilkosságokat, népirtásokat, rablásokat, az erőszak válogatott formáit. A másik véglet az elvonulás az élet kétségekkel terhelt döntési világából, a remeteség, ami szintén civilizációktól függetlenül, sokkal ritkábban, de következetesen előfordult.

Az ember-gép relációk is szültek etikai kételyeket. A válasz az emberre mutat, a gép nem etikai lény, nincsenek kételyei, előítéletei és elvei, csak az ember által készített program közvetlen és közvetett következményei. Ez a vélemény is utal az ember és a gép alapvető különbözőségére, az ember ontológiai és etikai lényének a géptől különbözőségére. Ez a megállapítás független a technika akármilyen elképzelhető bonyolultságától, a két megvalósulási és megvalósíthatósági végtelenség eltérő tartalmú. Ez az állítás a Cantor-i végtelen interpretációknak egy másik dimenziója.

A folytonosan aktuális kérdés a politikában az aktív részvétel erkölcsi dilemmája. Ha a nézetvilágok az életvilágokat veszélyeztetik és olyan helyzet adódik, amiben az egyéni cselekvés jót tehet, vagy legalábbis például szolgálhat, nem erkölcsös visszahúzódní. Az életvilág nemcsak a biológiai életre vonatkozik, hanem a szellemi szabadság minden olyan formájára, amely személyes meggyőződési kritériumaink szerint nem fenyegetők.